

УДК (UDC) 930.2 : 528.9 : 904 ОЛЬВІЯ

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).602](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).602)

UNKNOWN MAPS AND CITY PLANS OF OLBIA AND ITS OUTSKIRTS OF THE 19TH CENTURY

*Igor Sapozhnykov*¹, *Olexandr Kuzmishchev*²

Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

¹ e-mail: ssappog5@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

² e-mail: a.kuzm@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2718-7111>

ABSTRACT

The purpose of the paper is to introduce to the scientific circulation and analyze hitherto unknown cartographic sources stored in various museums and archival institutions.

The scientific novelty is in the fact that the analyzed four city plans and maps of 1821, 1851, and 1863, relating to Olbia and its outskirts, have never entered the circle of scientific interests of scholars.

The first is dedicated to the unknown facts of the existence of the village of Olbia (Shyroke). For the first time, two fragments of the 'military land survey' sheet of Kherson province in 1851 (scale 1 : 42,000) are shown. They include Olbia with the urochyshe Sto Mohyl and the area north of the village Parutynе. Another sheet of the map of 1851 and A.P. Chyrkov's city plan of 1863, with Velykyi Adzhigol and Malyi Adzhigol towns (now the settlement of Dniprovske II), first described by academician E.E. Keller, are studied for the first time.

In the course of work on the study, both general scientific and special **methods of historical research** were used, such as comparative-historical, textological, and, especially, the comparative method of studying historical sources.

Conclusions. As part of the comparative analysis of the city plans, the localization of the mound in which the golden mask was found (1842) gets an accurate fix. A mound group is also localized on the city plans near gulch Shyroka, which was excavated in 1844 and 1853. Information about the stone crypts found in three of them is given as well.

Thus, in the course of the conducted study it is possible not only to compare the city plans with each other, but also to specify the previously unknown location of the 'archaeological house', to correlate the location of the mounds excavated in 1842, 1844, and 1853, as well as to clarify the confusing bibliography on the location of Adzhigol town.

Keywords: Olbia and the urochyshe Sto Mohyl, city plans and maps, topographic surveys of 1851, the village of Olbia (Shyroke), the Chortuvate mound group, Adzhigol town (Dniprovske II settlement)

НЕВІДОМІ КАРТИ ТА ПЛАНИ ОЛЬВІЇ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ ХІХ СТ.

Ігор Сапожников¹, Олександр Кузьміщев²

Інститут археології НАН України (Київ, Україна)

¹ e-mail: ssappog5@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

² e-mail: a.kuzm@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2718-7111>

АНОТАЦІЯ

Мета статті полягає у введенні до наукового обігу та аналізу досі невідомих картографічних джерел, які зберігаються у різних музейних та архівних установах.

Наукова новизна пов'язана з тим, що розглянуті чотири плани і карти 1821, 1851, 1863 рр., що стосуються Ольвії та її околиць, що досі ніколи не попадали до наукового вжитку дослідників.

Наведено невідомі факти існування села Ольвія (Широке); два фрагменти аркуша «військової зйомки» Херсонської губернії 1851 р. (масштаб 1 : 42 000) з урочищем Сто Могил і ділянкою на північ від с. Парутине. Вперше розглянуто аркуш карти 1851 р. та план А.П. Чиркова 1863 р., на яких зображені Велике та Мале Аджигольські містечка (нині поселення Дніпровське II), вперше описані академіком Е.Е. Келлером.

Висновки. У рамках порівняльного аналізу планів було встановлено локалізацію кургану, в якому була знайдена золота маска (1842 р.). Також була локалізована на планах курганна група біля балки Широкої, які були розкопані у 1844 і 1853 рр. Наводиться інформація про кам'яні склепи, відомі у трьох з них.

У ході проведеного дослідження вдалося не тільки порівняти плани між собою, але й локалізувати раніше невідоме місцезнаходження «археологічного будинку», співвіднести місцезнаходження курганів, розкопаних у 1842, 1844 і 1853 рр. а також розібратися у заплутаній бібліографії стосовно місцезнаходження Аджигольського містечка.

Ключові слова: Ольвія та урочище Сто Могил, плани та мапи, топографічні зйомки 1851 року, село Ольвія (Широке), курганна група Чортувате, Аджигольське містечко (поселення Дніпровське II)

«При вході до гирла Бога першим цікавим об'єктом є невелика долина (бічна балка) Широка, що поруч з урочищем Сто Могил, де безперечно є руїни стародавнього міста...»

Ф.П. де Волан, 1791 р.¹

Протягом двох останніх десятиріч до історіографії топографічних і картографічних досліджень Ольвії неодноразово звертався один з авторів цієї роботи². У його статтях йшлося про те, що невідомі плани та мапи такого штибу і досі остаточно не вичерпані, і тільки частина з них була опублікована³. Пропонована робота присвячена публікації низки нововиявлених унікальних

¹ Дложевський С. Ольвія: хроніка досліджень та їх наслідки // Ольвийские древности. Сб. науч. трудов памяти В.М. Отрешко. Киев, 2009. С. 12.

² Сапожников И.В. Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р.Х. // Stratum plus. 2001-2002. № 3. С. 452-461.

³ Сапожников И.В. Ольвія та її околиці у XVIII – на початку ХХ ст.: топографо-історіографічні нариси // Археологія і давня історія України. 2021. № 3 (40). Рис. 2, 5 та ін; Сапожников И.В. Лагус і його листи про подорож 1851 року з Одеси до Ольвії та слідами армії Карла XII // Старожитності Лукомор'я. 2021. № 4 (7). Рис. 9-11 та ін.

музейних та архівних картографічних джерел 1821, 1851 і 1863 років (Додаток 1, 1-4), їх аналізу та порівнянню з уже відомими документами. Стаття складається з трьох окремих тематичних частин-нарисів.

СЕЛО ОЛЬВІЯ (ШИРОКЕ)

Першим документом є «План села, що поселяється поблизу від Ольвії», перша авторська назва якого «Колонія Ольвія, збудована по балці Широкої». Раніше він разом з іншими планами та картами Ольвії перебував у зібранні Одеського товариства історії і старожитностей⁴. Пізніше план потрапив до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (м. Київ)⁵, де зберігається разом з «Ольвійською збіркою» П.І.Кеппена (Додаток 1, 1). Насправді цей документ не має прямого стосунку до названої архівної справи, оскільки був виконаний не П.І.Кеппеном. Вочевидь, «План колонії Ольвія» він отримав від власника помістя, графа О.Г.Кушельова-Безбородька для перенесення на «План міста Ольвії з околицями», який був гравійований і надрукований за його кошти у 1821 р. (рис. 7).

На плані доволі професійно показані результати зведення за наказом графа нового села Ольвія протягом 1821 р., коли були збудовані 14 з 22 запланованих будинків селян (один з шинком) розмірами близько 12,8×5,3 м, а також «господський будинок» (17,0×9,6 м) з господарчими спорудами (кухнею, коморою й ін.). На плані показане місце колодязя та підписані дороги до сел Сари-Камиши й Іллінське, саду та рибного заводу на березі Дніпро-Бузького лиману. Цікавий підпис: «Крапки перед будинками означають, що цієї осені будуть посаджені дерева» (рис. 1).

На жаль, нам вдалося знайти обмаль письмових джерел щодо історії цього населеного пункту. Відомо, що село Ольвія (Широке) входило до складу Анчекрак-Парутинської земельної дачі Одеського повіту. У 1858 р. під час останньої ревізії в ньому нарахували 9 дворів, в яких мешкало 49 осіб – 24 чоловіки і 25 жінок, а у 1881 р. села тут вже не було⁶.

Картографічні матеріали додали деякі деталі. Так, у 1851 р. в с. Ольвія (Широка Балка) існувало 20 дворів, садиба поміщика та вітряний млин на правому березі балки (рис. 2), а на карті 1921 р. помічено село Широке з двома дворами, але вже на іншому місці – у гирлі б. Широкої на березі лиману. Зазначимо, що один з дворів мав підпис «Будинок арх.[еологічної] ком.[ісії]» (рис. 4, 2). Крім того, на «План Ольвії» В.І.Деренкіна 1915 р. нанесена «житлова будівля Імператорської археологічної комісії» (рис. 4, 1, Ж).

Останню, а точніше постійну базу Ольвійської археологічної експедиції з капітальними кам'яними будинком, господарськими спорудами і міцним парканом можна побачити на двох опублікованих фотознімках Б.В. Фармаковського 1907 та 1912 рр. (рис. 3.1, 3.2)⁷.

⁴ *Бертъе-Делагард А.Л.* Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса: Тип. А. Шульце, 1888. С. 38, № 54.

⁵ Автори висловлюють щирю подяку співробітникам Інституту рукопису НБУ імені В. Вернадського й особисто І. Корчемній за надання копії цього плану.

⁶ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. I: Одесский уезд. Херсон: тип. Н.О. Ващенко, 1888. С. 70.

⁷ *Виноградов Ю.А., Мусин А.Е.* Императорская археологическая комиссия и исследование древней Ольвии и Березани // Императорская археологическая комиссия (1859-1917). Т. 1. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2019. С. 678, 685.

Нетривалі пошуки за допомогою інтернет-програми «Google Earth» дозволили нам виявити залишки цього унікального об'єкту за 73 м на північний захід від краю берегового урвища Дніпро-Бузького лиману на нерозораній цілинній ділянці. Власне будинок⁸, орієнтований за лінією північний схід – південний захід, судячи з фотознімків, мав вхід з північного боку, причому на його подвір'ї видно дві прямокутні ями від льоху чи підвалів, вже розриті грабіжниками (рис. 5).

У 1907 р. Б.В. Фармаковським був розкопаний курган поблизу цього будинку. До речі, у звіті того року ця будівля згадується як «нагірний хутір графа О.О. Мусіна-Пушкіна»⁹ (яким він, скоріш за все, спочатку і був). Також у звіті зафіксовано «хутір у Широкий Балці»¹⁰, який, як було сказано, проіснував принаймні до 1921 р. Що ж до розкопаного у 1907 р. кургану, то він локалізується на карті 1851 р., плані А.П. Чиркова Ольвії 1863 р. та плані В.І. Дер'юнкінна 1915 р., про що скажемо нижче.

ТОПОГРАФІЧНІ ЗЙОМКИ ОЛЬВІЇ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ 1851 РОКУ

У 1861 р. А.О. Скальковський, який не був ані археологом, ані топографом, зауважив: «З усіх планів Ольвії, які я бачив, краще за інші, хоча й у мікроскопічному розмірі, [показана вона] на триверстовій карті Херсонської губернії, складеній генерал-майором [Е.В.] фон Руге»¹¹. Він мав на увазі аркуш XXX-10 «Військово-топографічної карти Російської імперії». Раніше І. Сапожникову здалося, що А.О. Скальковський дещо перебільшив значення документу для археології Ольвії¹², але пізніше відкрився факт наявності названої карти у більшому масштабі. Справа в тому, що у 1844 р. директор Військово-топографічного депо П.О. Тучков вирішив знімати цю карту в масштабі 1 верста на дюйм (1:42 000). Загалом у 1850-1852 рр. для Херсонської губернії в такому масштабі виготовили 137 планшетів (брульйонів), з яких у 1855 р. надрукували 32 гравійовані аркуші триверстовок¹³. Сказане могло б залишитися тільки цікавим фактом, але рукописні кольорові оригінали планшетів збереглися у Російському державному військово-історичному архіві і нам вдалося отримати відскановані копії «ольвійських» аркушів XV-11 і XVI-11, знятих з 5 липня по 14 жовтня 1851 р. (Додаток 1, 3-4).

Перед тим як оцінити перший з них, охарактеризуємо попередні плани Ольвії 1809-1820-х років, які, окрім одного-двох¹⁴, є подібними, зображуючи городище й

⁸ Координати центру: 46°40'54.1"N 31°54'01.4"E 46.681703, 31.900394.

⁹ Раскопки Б.В. Фармаковского в Ольвии // Отчет Археологической Комиссии 1907. Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов, 1910. С. 59.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Скальковский А. Поездка в Ольвию // Труды Одесского статистического комитета. 1870. Т. IV. С. 112.

¹² Сапожников И.В. Ольвия та її околиці... С. 358.

¹³ Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов: 1822-1872. Санкт-Петербург, 1872. С. 328-335; *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Київ: Либідь, 2007. С. 113.

¹⁴ Найвідомішим з них є «План Ольвійської фортеці» П.І. Кеппена 1819 року (*Сапожников И.В.* Ольвия та її околиці... дод. 1, 4-5; Рис. 4). Саме цей документ, копія якого присутня у вигляді вкладки на «Плані міста Ольвії з околицями» (рис. 6), Е.Е. Келер піддав критиці у 1821 р.: «Башти показані на плані Кеппена круглими [така там єдина], насправді були всі скоріше за все прямокутними. На жаль, сліди, ще видні 1819 року, тепер стали ледь помітні. Уся зовнішня і північна частина міста також була колись обнесена стіною, яка не вказана на плані Кеппена» (*Тункина И.В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.). Санкт-Петербург: Наука. 2002. С. 445). Крім того, згадується «цікавий план земель Кушельова-Безбородька з тереном Ольвії 1805 р., знайдений Ф.О. Петруньом у «Цент. Архіві РСФРР» у 1920-х роках (*Дложевський С.* Ольбія... С. 12).

урочище Сто могил. У першій загальній статті з досліджуваної теми О.М. Карасьов відзначив, що під час створення кожного з трьох друкованих планів кінця першої чверті XIX ст. (Кеппена, Муравйова-Апостола та Бларамберга) «користувалися одним і тим самим невідомим нам першоджерелом»¹⁵. І дійсно, такий документ був віднайдений І.Д. Ратнером наприкінці 1980-х рр.¹⁶, а сьогодні «План руїнам колишнього міста Ольвії» поручика Очаківської інженерної команди І.С. Бориславського 1809-1811 рр. відомий принаймні у трьох варіантах¹⁷.

У ході порівняння трьох названих гравійованих планів і рукописної копії плану Бларамберга з планом І.С. Бориславського, В.А. Папанова виявила дрібні відмінності у локалізації об'єктів, кількості курганів та ін.¹⁸ Дещо пізніше ті самі плани щодо району городища дослідив О.В. Каряка, знайшов суперечності та зробив висновок, що «визначити конкретне призначення зафіксованих на них решток будівель досить проблематично»¹⁹.

Для нас важливішими є висновки обох авторів, що першоджерелом планів 1820-х років дійсно був план І.С. Бориславського. В.А. Папанова, погоджуючись з цим твердженням, відмічала, що «план, екземпляр якого зберігався у І.П. Бларамберга, був використаний як топооснова, але всі три плани є самостійними оригінальними роботами»²⁰. На користь такого висновку наводяться приклади відмінностей між планами у кількості курганів і дещо зміненими позначками. У рамках цього припущення можна привести слова І.М. Муравйова-Апостола: «Про плани..., я можу казати з впевненістю про їх топографічну точність, а особливо про перший Стомогильного урочища, яким я зобов'язаний дружбі з поважним адміралом Грейгом, який посилав знімати його для мене навмисне»²¹.

Головний командир Чорноморського флоту і портів О.С. Грейг насправді міг відрядити до Ольвії будь-якого фахівця з Николаївського гідрографічного депо, щоб уточнити щось на вже існуючому плані, але навряд чи йшлося про проведення нової зйомки, тим більше топографічної.

Отже напрашується висновок: усі плани городища Ольвії та урочища Сто могил вказаного часу, які виконані у подібній техніці, мають однакову орієнтацію та подібну номенклатуру умовних позначок, дійсно є результатом однієї топографічної зйомки І.С. Бориславського. Деякі відмінності їх рукописних версій і друкованих видань слід пояснювати як помилками, що неминуче виникають під час копіювання та гравіювання, так і свідомою правкою як вчених, так і аматорів від археології.

Слід зауважити, що найпоширенішим з цієї серії є так званий «план Кеппена» 1821 р. (рис. 6), про який О.С. Уваров сказав: «Академік Кеппен зняв власноруч

¹⁵ Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии Ольвии // Материалы и исследования по археологии СССР. 1956. IX. С. 30.

¹⁶ Ратнер И.Д. Старейший план Ольвии и его автор // Проблемы археологии Северного Причерноморья. Тезисы докл. юбил. конф. Ч. III. Херсон, 1990. С. 77-78.

¹⁷ Тункина И.В. Русская наука... С. 361-362; рис. 108-111.

¹⁸ Папанова В.А. Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской). Киев: Знання України, 2006. С. 22-23.

¹⁹ Крижицький С.Д., Каряка О.В. До історії створення загального плану архітектурно-будівельних залишків Ольвії // Археологія. 2017. № 3. С. 67, рис. 1.

²⁰ Папанова В.А. Урочище Сто Могил... С. 23.

²¹ [Муравьев-Апостол И.М.]. Путешествие по Тавриде в 1820 году. Санкт-Петербург: Тип. состоящая при особенной канцелярии МВД, 1823. С. IX-X.

доволі детальний план Ольвії; краще за нього ми не маємо, але й він не досить виразний. Багато курганів на ньому пропущені і не позначені розміри кожного з них. Треба було б показати також, які з них розкопані, а які ні»²². Відомо, що Б.В. Фармаковський на початку ХХ ст. користувався ним при виданні звітів²³, а С. Дложевський показував на ньому райони розкопок у кінці 1920-х років²⁴. Отже, скоріш за все, така популярність пояснюється не якістю зйомок, а поширеністю не раз надрукованого документу і така проблема досі існує, оскільки далеко не усі плани Ольвії доступні у придатному для користування вигляді.

Вважається, що наступні професійні зйомки руїн Ольвії виконав у 1848 р. топограф, унтер-офіцер Олександр Алексеев у складі експедиції графа О.С. Уварова, однак історія виявилася не такою простою. Вже наступного року, після виходу першого випуску праць експедиції, П.М. Леонтьєв написав у рецензії: «Табл. VIII «План Ольвії» в Атласі відсутній. Автор не був нею задоволений і вона знову створюється у ще більшому розмірі. Топографи працювали на місці для її складення»²⁵. Насправді на час підготовки рецензії так званий «Атлас» ще не був виданий, а з'явився на світ лише 1853 р. У ньому був не один, а два ольвійські плани з різними територіальним охопленням і системами умовних позначок²⁶ (Табл. VIII-A і VIII-B) і якщо частина літер з першого плану²⁷ згадується в тексті книги²⁸, то майже всі позначки другого плану залишилися нерозшифрованими (рис. 8).

Оскільки в цій статті ми не маємо змоги локалізувати всі об'єкти, позначені на цих планах, розглянемо лише курган за підписом «1842» на плані VIII-A з «Атласу» О.С. Уварова біля кладовища с. Парутино, а також дев'ять курганів з номерами, які відмічені на лівому березі б. Широкої на обох планах, а на плані VIII-B підписані як «розриті» (рис. 7-8).

Курган, що був розкопаний у 1842 р., добре локалізується також на карті 1851 р., подібній плану VIII-A. Також цей курган можна віднайти, з деякої долею припущення, і на інших розглянутих мапах (рис. 9), а розкопали насип на кошти графа О.Г. Кушелева-Безбородька²⁹. О.С. Уваров повідомив наступне: «У 1842 році був розритий курган у півверсті від Іллінського, зліва від дороги, що веде в село Аджиголь, за 212 кроків від західного кута цвинтаря. У ньому знайшли кам'яну гробницю, тепер уже засипану землею. Судячи з його теперішнього стану, курган і на той час не був дуже високий, або, можливо, виявлена у ньому гробниця була побудована глибоко в землі. У цій гробниці знайдені золоті речі, які тепер знаходяться у власника цього маєтку – графа Гр.Гр. Кушельова. На прохання мое

²² Уваров А. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. Вып. 1. Санкт-Петербург: Тип. экспедиции изготавл. гос. бумаг, 1851. С. 41.

²³ Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX в... С. 10.

²⁴ Дложевський С. Ольвія... С. 9.

²⁵ Леонтьев П.М. Рец. на кн.: Уваров А.С. Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря. Санкт-Петербург, 1851 // Отечественные записки. 1852. Т. 83, № 7, Отд. 5. С. 29.

²⁶ Уваров А. Собрание карт и рисунков к «Исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря». Санкт-Петербург, 1853. Табл. VIII-A і VIII-B.

²⁷ Цей план, судячи з його чернетки іншого масштабу, міг називатися «Окомірний план кола Ольвії, що визначається далекими курганами» (Тункина И.В. Русская наука... С. 450).

²⁸ Уваров А. Исследования о древностях Южной России... С. 37-41, 69; іл. 8.

²⁹ Тункина И.В. А.С. Уваров и древности Южной России (конец 1840-х-начало 1850-х гг.) // Погибшие святыни. Охраняется государством. 4-я Российская научно-практическая конференция. Санкт-Петербург, 1996. Ч. 1. С. 168.

про дозвіл видати ці старожитності, граф погодився з радістю і тим допоміг мені познайомити аматорів археології з найважливішими пам'ятниками ольвійського мистецтва»³⁰.

Далі О.С. Уваров описує знайдені у кургані золоті речі. Зважаючи на важливість цієї інформації, наводимо її майже повністю, за винятком історичних екскурсів автора тексту, крім того, вагу виробів переведено на сучасні одиниці вимірювання: «Знайдені у гробниці речі були такі. Золота маска (вага 157.57 г)... Разом із маскою знайдено ще лавровий вінок, зроблений із листового золота... Намисто (вага 157.57 г³¹) виготовлене з крученого золотого дроту, і на обох кінцях закінчується кулястою прикрасою. Воно, мабуть, було зігнуте, але при відкритті його в гробниці послужлива рука випрямила його. Від цього це намисто тепер має славу під ім'ям золотого скіпетра. Видно навіть, як воно було зігнуте. Воно не застібалось, але за своєю пружністю, при натисканні, трохи розширювалося і таким чином охоплювало шию... Крім того, були ще сережки і перстень золотий (вага 24.13 г). У цьому кургані було знайдено різними речами до 275.23 г золота»³². Ці знахідки були замальовані³³. Зараз ця золота маска зберігається в Ермітажі.

Щодо 9 курганів біля Широкої Балки, то, ймовірно, на базі планів О.С. Уварова О.М. Карасьов дійшов висновку, що О.С. Уваров розкопав на некрополі (не уточнюючи дати робіт) 9 насипів у районі так званого «Кургану цариці»³⁴. Пізніше І.В. Тункіна виявила архівні дані, які беззаперечно свідчать, що граф розкопав у 1853 р. не 9, а 6 пограбованих курганних насипів³⁵. Дійсно, якщо співвіднести плани О.С. Уварова з текстом його книги, до якої власне ці плани і були створені, то з'ясовується, що кургани, відмічені на планах під №№ 1-3, були розкопані ще у 1844 р. на кошти графа О.Г. Кушелева-Безбородька.

Ось які відомості про їх розкриття наводить О.С. Уваров: «У 1844 р. розрито: курган (№ 1) з кам'яною гробницею. На малюнку [рис. 10] представлена внутрішня частина гробниці. Зображення знято з боку протилежного входу. Курган розташований поблизу села Ольвії³⁶. Гробниця квадратна і має довжину та ширину 2,93 м³⁷, а у висоту 3,64 м, рахуючи до верху склепіння. Вхід з півдня, тим часом як в Ольвійських курганах вхід здебільшого розташований з південного сходу. Велика плита затуляла його. Вся гробниця складена без цементу. Звід складається з чотирьох уступів, у яких ребра обтесані. Тут, кажуть, було знайдено кілька грецьких ваз із попелом. На правій стороні, на малюнку, внизу, у правій стіні, видно чотирикутне заглиблення, в якому, кажуть, знайдено якісь кам'яний жезл, оброблений у золото. Ця знахідка досить неправдоподібна, але я не зміг отримати більш точних відомостей про це.

Другий курган лежить трохи подалі одного, ближче до лиману. Його так недбало розрили, що відшукуючи вхід у гробницю, зовсім оголили один зовнішній бік споруди, і тільки виламавши одну з плит самого склепіння, змогли потрапити

³⁰ Уваров А. Исследования о древностях Южной России... С. 42-43.

³¹ У книзі О.С. Уварова явна помилка, оскільки вказані маси золотої маски та намиста ідентичні, при цьому загальна маса 275,23 г.

³² Уваров А. Исследования о древностях Южной России... С. 43.

³³ Уваров А. Собрание карт и рисунков... Табл. XIV.

³⁴ Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX в... С. 20-21.

³⁵ Тункина И.В. Русская наука... С. 451.

³⁶ Мається на увазі якраз с. Ольвія, розташоване у Широкій Балці.

³⁷ Усі виміри в описі розкопаних курганів переведено на сучасну метричну систему.

до могили. Вона має 3,76 м завдовжки, 3,02 м завширшки та 3,51 м у висоту. У склепінні вісім уступів.

3-й. У цьому кургані є довга, але дуже вузька гробниця. При його розритті також прибрали одну з плит склепіння, щоб увійти в нього; і тепер ті, хто цікавиться, входять через цей отвір, але він такий незручний, що я не зміг заміряти цю гробницю. Ніхто з місцевих жителів не знає, що було знайдено у двох останніх курганах»³⁸.

Підтверджує цей опис розшифрування умовних позначок до ще одного невідомого анонімного плану Ольвії з особистого архіву О.С. Уварова. Згідно них, курган № 1 був розкопаний у 1844 р., № 2 – «розритий, гробниця заміряна», а № 3 – «розритий, гробниця не заміряна»³⁹. Отже граф міг у 1853 р. розкопати лише 6 з позначених могильних насипів (№ 4-9). Інформація про ці розкопки, на жаль, майже невідома. Деякі данні містяться у рапортах О.С. Уварова до графа Л.О. Перовського. Зокрема, там відзначено, що кургани виявилися пограбованими. «Із зовнішнього боку непомітно було, що ці кургани вже потривожені, а тим часом довгі міни проведені були прямо до гробниць. Викрадачі за допомогою їх дісталися самих могил і вийняли геть усе»⁴⁰. Також у різних частинах насипу одного з них було виявлено фрагменти розписної вази із зображенням «Діоніса, що сидить біля Аріадни, над ними ширяє богиня Ніка, навколо стоять жерці»⁴¹.

Ще можемо додати, що на плані VIII-A є також літери: DD – «кургани Бларамберга»; а – Закюсова Могила; с – Товста Могила; d – кургани Чотири могили; е – Сафронова Могила; f – Волошанська Могила⁴² (рис. 9). У цілому, аналіз позначок плану показав: він був виконаний у тих самих кордонах, що і план VIII-A; його автором не був А. Алексєєв (автор називає план VIII-A «вашим», тобто О.С. Уварова, хоча мав би його знімати); план VIII-B не є просто збільшеною частиною плану VIII-A.

Окрім загального порівняння, для детального співвідношення планів околиць Ольвії було обрано дві ділянки. Перша – територія біля кладовища с. Парутине, біля якого знаходився курган, розкопаний у 1842 р, друга – курганна група біля с. Ольвія, яка була розкопана у 1844 і 1853 рр.

По першій ділянці маємо таку картину. Найбільш точно співпадають між собою план О.С. Уварова VIII-A і карта 1851 р, в меншій мірі ольвійський план Чиркова 1863 р. і найменше план Кеппена 1821 р. При цьому останній важливий тим, що на ньому зафіксована найраніша ситуація та найменше грабіжницьких покопів і відвалів, які помилково могли прийматися за кургани. Відзначимо наявність на планах великого кургану на самому кладовищі, оскільки він і зараз добре локалізується *de visu*. Найбільш він співпадає з реальністю на картах 1851 і 1863 рр. Його локалізація біля північно-східного кута кладовища на плані О.С. Уварова VIII-A і далі від кладовища на плані Кеппена 1821 р. може бути пояснена розширенням території погосту (рис. 9).

По другій ділянці висновки схожі. Найбільш співпадають між собою план О.С. Уварова VIII-A і карта 1851 р., на яких кургани, розкопані у 1844 і 1853 рр., локалізуються ідеально. Ця група зафіксована на плані 1863 р., де є певні

³⁸ Уваров А. Исследования о древностях Южной России... С. 44.

³⁹ Тункина И.В. Русская наука... С. 450.

⁴⁰ Тункина И.В. А.С. Уваров и древности Южной России... С. 174.

⁴¹ Тункина И.В. Русская наука... С. 451.

⁴² Ibid. С. 450.

розбіжності стосовно курганів № 8 або 9. Також до порівняння залучений план В.І.Дерьонкіна 1915 р. За розміщенням курганів він більш подібний до карти 1851 р. Якщо брати увесь простір некрополя Ольвії, то на плані В.І.Дерьонкіна вказано набагато менше насипів. Складається враження, що на нього спочатку наносились кургани біля будинку Імператорської Археологічної комісії, а потім вже могили, які досліджувала експедиція Б.В. Фармаковського. Але з точки зору останніх, цей план має значення, оскільки дозволяє локалізувати їх точне місцезнаходження (рис. 11).

У ході порівняння карт і планів околиць Ольвії між собою ми дійшли наступних висновків.

1) План Кеппена 1821 р. (рис. 6) є найменш точним, особливо щодо відстані між об'єктами, але він важливий тим, що є найбільш раннім, відображаючи ситуацію на першій чверть XIX ст. Наприклад, згідно до нього, грабіжницьких покопів у північній частині некрополю ще не було, тоді як на пізніших картах ця ділянка налічує багато ям. До речі, забудова с. Парутина у XIX ст. закінчувалася приблизно там, де розпочинався некрополь, що може свідчити про те, що на початку зведення села залишки античного кладовища ще добре фіксувались і тому населення бажало оселитися за їх межами. При тому вітряні млини розташовувались саме на некрополі (див. рис. 6, 12). Також на цьому плані, як і на багатьох інших, майже однаково відмічені кургани та грабіжницькі покопи, але курганні групи позначено літерами, окремо позначені кургани, в яких була кам'яна крепіда – Єврисивія та Арети і Зевсів курган (літера D).

2) План О.С.Уварова VIII-A (рис. 7) дуже добре співпадає з картою 1851 р. (рис. 12), а також у меншій мірі з планом А.П. Чиркова (рис. 13). Він точніший щодо розташування об'єктів, аніж план О.С.Уварова VIII-B (рис. 8). Згадаймо, що саме з переробленням плану «А» пов'язана історія із затримкою видання усього «Атласу» (див. вище).

Згідно рукописного проекту «Альбому» 1848 р., коли писався перший том праці О.С.Уварова, було заплановано два плани Ольвії (загальний і план акрополю)⁴³. Але якість першого плану не задовольнила графа, про створення другого у 1848 р. – нічого не відомо. Таким чином, план VIII-A переробили (доповнили) у 1853 р. (можливо, сам О. Алексєєв). Враховуючі, що цей план дуже схожий на карту 1851 р. в основному за локалізацією курганів, вірогідно, що за його основу взяли військову карту 1851 р., на яку нанесли деталі, можливо, з неопублікованого першого варіанту.

Стосовно плану О.С.Уварова VIII-B скажімо, що він, як зазначалося вище, не дуже співпадає з іншими, але має більш деталізований характер стосовно саме Ольвійського городища та навколишньої округи. Саме на ньому зафіксовані лінії траншей, розритих при розкопуванні курганів № 1-9 біля Широкої Балки. Цілком можливо, що оригінал цього плану створили під час експедиції О.С.Уварова до Ольвії 1853 р. і його автором, скоріш за все, був не О. Алексєєв. Умовні позначки плану «VIII-B», які ніяк не розшифровані у книзі 1851 р., пояснюються тим, що план було створено через два роки після видання книги. Можна припустити, що ці позначки мали бути розшифровані у звіті О.С.Уварова про розкопки 1853 р., який так і не побачив світ.

⁴³ Рукописне відділення Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук, Санкт-Петербург. Ф. 3. Спр. 30. Арк. 1.

Також зазначимо цікавий факт, що на плані О.С. Уварова VIII-А місце траншеї на Зевсовому кургані співпадає з дромосом (орієнтований на південь), а на плані VIII-В напрям вказано невірно (на південний захід).

Виходячи зі сказаного, ми можемо частково і лише для другого плану О.Алексєєва погодитись з такою характеристикою: «План О.С.Уварова [який з двох?], незважаючи на більшу інформативність, більш схематичний і з недостатньо точною топографією. Цим він поступався планам П.І.Кеппена, І.М.Муравйова-Апостола та І.П.Бларамберга»⁴⁴.

3) Вперше наведена карта 1851 р. представляє неабиякий науковий інтерес, оскільки досить точно відображає розташування курганів на місцевості та може бути використана для їх подальшої локалізації.

4) Картою А.П.Чиркова 1863 р. теж не слід нехтувати. На ній великі кургани позначені більш темним кольором, а грабіжницькі покопи – світлим, що стане у нагоді для локалізації насипів. Також, біля курганної групи на північний схід від с.Ольвія (№ 1-3 у О.С.Уварова) на ньому є підпис: «Курган з відкритою ольвійською гробницею», який можна співвіднести з курганом № 2 чи № 3 планів О.С.Уварова. Таким чином, це джерело підтверджує слова графа про те, що в цих курганах були кам'яні склепи, а вільний доступ до одного з них існував ще у 1863 р.

Наприкінці другого розділу статті ми вирішили навести ще один фрагмент з аркушу XV-11 карти 1851 р. (Додаток 1, 1), де присутній район на північний захід від с.Парутине між Волошанською та Кателинською Могилами, відомий багатьма пам'ятками, особливо курганами (рис. 14). З точки зору історіографії, до нього, як і до інших районів ольвійської хори, актуальне таке зауваження І.В.Тункіної: «судячи зі щоденникових записів, саме Е.Е.Келер першим у 1804 і 1821 роках відкрив та описав низку поселень ольвійської периферії – городища Чортувате 1 («Крутий узвіз») і Чортувате 2, курганний могильник біля Чортуватої балки, городища Козирка 1, «Адзигольське містечко» або Дніпровське 2, Петухівка I і II, Бейкуш, відкриття яких у сучасній літературі помилково приписують О.С.Уварову, В.І.Гошкевичу й ін.»⁴⁵.

Відповідна частина щоденників Е.Е.Келлера ще не опублікована, але доступний запис 1821 р.: «Продовжуючи рухатися [від Ольвії] у північному напрямку по стежці вздовж берега Бугу, за 4 версти я знайшов сліди невеликого замку або вежі, що належала, ймовірно, околиці цього міста, або була його колишнім аванпостом. Цей форт побудований на височини і під час його руйнування було знайдено багато медалей Ольвії в дуже хорошому стані, захищених від вогкості ґрунтом, який покривав їх віками. Це місце називається Чортова (Tchertova) балка»⁴⁶.

У 1820 г. П.І.Кеппен у статті «Ольвія. Давне місто на річці Буг» повідомив: «версти за три на північ або вгору Бугом від села Іллінське, а від стародавньої Ольвійської фортеці версти за чотири з половиною, поблизу так званої Чортуватої балки, цікавість спонукала мене зупинитися для огляду могил, які знаходяться тут

⁴⁴ Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Київ: Наукова думка, 1985. С. 42.

⁴⁵ Тункина И.В. Академик Е.Е. Келер о Березани, Ольвии и ольвийской периферии в дневнике экспедиции Императорской Санкт-Петербургской Академии наук 1821 г. по Новороссийскому краю // Мнемон. 2014. № 14. С. 413.

⁴⁶ Koller H. Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pout Euxin // Mémoires de l'Academie imperiale de St. Petersburg. 1826. T. X. P. 651.

ліворуч від дороги. Наближаючись до них, я помітив вивержений і вітром рознесений пил з однієї могили, на зразок диму. Нарешті зійшовши на цю могилу, я побачив, що хлопчик, який викопав яму і вліз до неї, викидав землю, в якій шукав ольвійські монети. Згодом я мав нагоду бачити монети, які знаходили саме тут, бо ті легко відрізнялись від інших, які відшукують здебільшого в самому Бузі»⁴⁷.

Якщо звернутися до карти, то ми не побачимо на ній жодних ознак описаного городища, а лише великий курганний могильник, що тягнеться по обидва боки дороги до Могили Кателинської. Частина цієї групи з 18 насипів (власне Могили Чортуватої), що розташована на південь від правого відвершка б. Чортуватої, присутня на плані О.С. Уварова VIII-А. Так от, на карті 1851 р. там вже нараховується 28 (рис. 14), а на звичайній триверствіці – 24-25 курганів.

Аджигольське містечко (городище Дніпровське II)

Третій нарис присвячений публікації фрагментів карти 1851 р. і другого плану А.П. Чиркова 1863 р. (Додаток 1, 2, 4), на яких зображена названа пам'ятка, але спочатку торкнемося історії її відкриття, оскільки в ній є декілька спірних моментів. Про це городище або знахідки на цьому місці академік Е.Е. Келлер мав змогу довідатись ще у 1804 р. (див. цитату І. Тункіної вище), бо П.І. Кеппен, який побував на ньому в жовтні 1819 р., записав у щоденнику: «Нижче Ольвії у 8 верстах (в 1 версті за Сарикамишами) давнє городище, де також, кажуть, знаходили грецькі могили (і камінь, списаний Келером, який [зберігається] у греків Коцаки, білого мармуру довжиною в аршин, шириною 0,5 аршину)»⁴⁸. Проте, скоріше за все, відкривачем пам'ятки, принаймні двох мармурових плит з написами, слід вважати батька названих греків Івана Коцаки (Кацалієва)⁴⁹, однак точну дату (дати) цього ми не можемо назвати⁵⁰.

Влітку 1821 р. Е.Е. Келлер напевне обстежив городище і за п'ять років опублікував стислі дані про це, зазначивши, що воно розташовується за 4 версти (близько 4,3 км на південний захід) від мису Сари-Камиши⁵¹. І.В. Тункіна опублікувала записи з його щоденника: «Найчудовішим з того, що я спершу оглянув, почавши з мису, де закінчується Бузький і починається Дніпровський лиман, були дві помітні височини або пагорби, розташовані за 6 верст від мису, біля самого лиману. На першому, який місцеві мешканці звать містечко Велике Аджигольське, що сягає в діаметрі близько 50 сажнів, є залишки давніх споруд, які були поселенням тих, хто належав до цієї малої міської частини. Поряд з описаним плоским підвищенням, впритул до неї, є інша, діаметром 20 сажнів, на якій

⁴⁷ Тункіна І.В. Русская наука... С. 621.

⁴⁸ Ibid. С. 616. В іншому місці П.І. Кеппен додав, що «набагато правдоподібніше те, що цей камінь разом з іншими йому подібними... знайдений в Ольвійській фортеці, де належав храму Аполлона. Якщо ж і справді цей камінь тут знайдено, то треба спочатку вирішити, чи не залишився він тут тоді, коли каміння перевозилися з Ольвії вниз Бугом до Дніпровського лиману для відбудови Очакова і Кінбурну» (Тункіна І.В. Русская наука... С. 621).

⁴⁹ У 1851 р. П.В. Беккер, Ф.К. Брун і В. Лагус відвідали помістя братів Качалієвих Миколаївку (Яселки), на городище не їздили, але оглянули раритети і прийшли до висновку, що «сюди, ясна річ, їх перевезли з Ольвії турецькі любителі мармуру для прикраси своїх бакчей» (Сапожников І.В. Лагус і його листи... С. 30-40). Пізніше ці знахідки чомусь пов'язали з поселенням Солончаки – Аджигол I (Фабрициус І.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. Вып. I. Киев: Изд-во АН УССР, 1951. С. 67).

⁵⁰ Кеппен П.И. Древности северного берега Понта. Москва: В Унив. тип., 1828. С. 134, 138.

⁵¹ Köller H. Mémoire sur les îles... P. 658.

збереглися сліди кріпосної стіни, що існувала тут колись... Споруди на другому підвищенні являли собою укріплення та називаються тепер містечко *Мале Аджигольське*⁵². Отже, городище складалося з двох частин, які на початку XIX ст. мали різні місцеві назви. Крім того, Е.Е. Келлер вказав у щоденнику значно більшу його відстань від мису.

У 1848 р. там побував О.С. Уваров, який зазначив: «Від Ольвії, за 7 верст від міста, по той бік мису Сарикамиши є давнє укріплення, назване Аджигольським містечком. Воно має в колі 150 сажень. Тут знаходять, як і в інших ольвійських поселеннях, черепки, амфорні ручки, ольвійські монети та написи. Дві з знайдених тут написів ще й досі лежать біля будинку г-на Казаки [Коцаки] у маєтку Яселки (вони видані Бекком⁵³ під № 2067 і 2093 і до того вже публікувалися декілька разів)⁵⁴. Вони знайдені були у 1818 р. самим господарем»⁵⁵. Через три роки городище під однією цією назвою потрапило на карту «Військової зйомки», зняту унтер-офіцером Коморниковим, який помітив на ньому та неподалік декілька курганів (рис. 15). До речі, завдяки ній вдалося встановити, що більш точною відстань від мису Сарикамиши до Аджигольського містечка відображає перша цифра Е.Е. Келлера (сучасна відстань, згідно інтернет-програми «Google-Earth, становить близько 4,27 км).

У 1862 р. урочище відвідав Ф.К. Брун, назвавши місце його розташування «чудовим». Він нічого не додав до його топографії, але припустив наявність там у давнину храму з маяком, а також ініціював зняття його плану професійним топографом⁵⁶. Вже наступного року підполковник А.П. Чирков здійснив за рахунок Одеського товариства історії та старожитностей поїздку, під час якої оглянув і зняв плани 17 городищ пониззя Дніпра, першим з яких і було Аджигольське містечко (рис. 16). Він також сказав, що воно було найменшим з усіх них, маючи розміри 75×50 сажнів⁵⁷.

Такою є історія відкриття та картографування городища Дніпровське II, але тут слід сказати, що в «Археологічній карті Причорномор'я» вона чомусь частково приписана іншій пам'ятці – городищу Солончаки біля с. Аджигол⁵⁸, яке розташоване приблизно на 1,8 км західніше. Пізніше помилку виправили⁵⁹, але Солончаки, на яких були виявлені вали і навіть залишки «міської стіни»⁶⁰ зникли з

⁵² Тункина И.В. Русская наука... С. 445.

⁵³ *Voeckhius A.* (Ed.) *Corpus inscriptionum graecarum. Auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae.* Bd. 1-4. Berolini, 1825-1859. № 2067, 2093.

⁵⁴ Див також: *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae (IOSPE I²),* № 80 і № 227.

⁵⁵ Уваров А. Исследования о древностях Южной России... С. 45-46.

⁵⁶ Брун Ф. Донесение о поездке к устьям рек Буга и Днепра, в 1862 году // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). 1863. Т. V. С. 989-990.

⁵⁷ Чирков А. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману // ЗООИД. 1867. Т. VI. С. 547; Див. також: *Сапожников И.В.* Картографические материалы по археологии, истории и географии низовой Буга и Днепра: работы А.П. Чиркова 1863-1866 годов // *Історія. Етнографія. Культура.* Нові дослідження. Миколаїв: Атол, 2000. С. 259-265.

⁵⁸ *Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья... С. 66-67; Див. також: *Бураков А.В.* Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2 // *Археологія.* 1991. № 4. С. 105.

⁵⁹ *Гребенников В.Б., Каражей О.М., Яценко С.М.* Пам'ятники археології Очаківського району: каталог-довідник. Миколаїв: Іліон, 2011. С. 54.

⁶⁰ *Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья... С. 67.

історіографії античної фортифікації ольвійського полісу⁶¹ або отримали іншу назву (Адзигольська Коса або Адзигол I) і, відповідно, інших першовідкривачів⁶².

Так чи інакше, тут доречно навести план та опис Адзигольського містечка В.І. Гошкевичем 1912 р.: «Між цим селом [Сари-Камиши] та Адзиголом, за 1 км від Бузького маяка⁶³, на березі Дніпровсько-Бузького лиману знаходиться городище [рис. 17]. Урвище берега лиману, на якому воно стоїть, сягає висоти 42 м. Городище складається з двох частин неправильної форми, кожна з яких окремо обнесена валом. Мабуть, ці огорожі зведені у різний час, що підтверджується двома типами керамічних виробів, уламки яких зустрічаються на площі городища у великій кількості. Поряд із фрагментами грецького посуду дуже багато уламків посуду XIV-XV ст., покритого поливою різних кольорів. Вали городища розриті, мабуть, з метою видобування каменю. Прилегла до лиману частина городища в 1913 р. мала сліди чийось недавніх археологічних розкопок, але не шукання скарбів»⁶⁴.

Таким чином, на сьогодні ми маємо три плани городища Адзигольське містечко середини XIX – початку XX ст. Що стосується ідеї його інтерпретації як генуезького замку Леріче-Ілліче, яким у 1454-1455 рр. володіли брати Сенарега⁶⁵, то про присутність генуезців на берегах Нижнього Дніпра свого часу писав Ф.К. Брун⁶⁶, кераміку тих часів вперше виявив на городищі В.І. Гошкевич, а наявність на ньому монет Золотої Орди, Молдовського князівства і навіть Трапезундської імперії не дають достатніх підстав для такого сміливого висновку⁶⁷.

Набагато промовистіше це міг би засвідчити латинський генуезький напис, кам'яну плиту з яким у 1821 р. описав Е.Е. Келлер під час огляду Кінбурнської фортеці, однак місце цієї знахідки невідоме, а малюнок вчений не зробив⁶⁸.

Додаток 1

ОПИС ПОДАНИХ У ПУБЛІКАЦІЇ ПЛАНІВ І КАРТ ОЛЬВІЇ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ

Плани:

1. «Колонія Ольвія побудована по оврагу Ширашанському» – назва рукою автора плану) і «План деревни, поселяемой близ Ольвии» – підпис П.І. Кеппена (рукоп., чорна туш, перо, лінійка; М 10 саж. в дюймі, або 1 : 840; зберігається: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. V. Спр. 715. Арк. 320а). Виконаний на аркуші in Fol. (склеєних з двох шматків паперу без водяних знаків,

⁶¹ Буйських С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века новой эры). Киев: Наукова думка, 1991. С. 48-56, рис. 18.

⁶² Буйських С.Б., Іевлев М.М. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X-XIII ст. // Археологія. 1991. № 4. С. 93-99, рис. 1, III; 2, II; Гребенников В.Б., Каражей О.М., Яценко С.М. Пам'ятники археології Очаківського району... С. 32-33.

⁶³ Маяк (знак) Бузький (Сари-Камиши) знаходився за 1,2-1,3 км від городища (див. арк. XXX-10 триверстової карти, виданої у 1921 р.).

⁶⁴ Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья... С. 68-69.

⁶⁵ Руссев Н.Д., Мельников О.Н. Тайна «каратов замка Илличе» // Stratum plus. 2003-2004. № 6. С. 479-494.

⁶⁶ Брун Ф. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852-1877). Ч. 1. Одесса: тип. Г. Ульриха, 1879. С. 223.

⁶⁷ Господаренко О. Про генуезьку присутність на території Миколаївської області: історико-географічні й археологічні зауваження // Емінак. 2015. № 3 (11). С. 54-59.

⁶⁸ Тункина И.В. Академик Е.Е. Келлер о Березани... С. 414.

складеному навпіл). На звороті відбиток круглої печатки Одеського товариства історії і старожитностей (рис. 1).

2. «Топографический план древнего ольвийского городища, лежащего на северном берегу Днепровского лимана между местами Аджиголем и Сарыкамьшем». «Снимал и чертил подполковник А. Чирков в июле месяце 1863 года» (рукоп.; кольор.; М 100 саж. в дюйм, або 1 : 8400) // «Топографический атлас течения Днепра в Херсонской губернии 1864-1871 гг.», арк. 4. зберігається: Бібліотека Одеського археологічного музею НАН України; описаний (рис. 13; Сапожников 2002, с. 260).

КАРТИ «ВОЕННОЙ СЪЕМКИ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ, ПРОИЗВЕДЕННОЙ С 1850 ПО 1853 ГОДЫ»:

(М 500 сажень в дюйм, або 1 : 42 000; рукоп.; кольорові)

На обох аркушах: «Уезда Одесского и Херсонского». «Съемку поверял: начальник 6-го отделения Корпуса топографов, подпоручик Грищенко. Поверял: помощник начальника съемки Корпуса топографов, подполковник Александров. Верно: начальник съемки, генерал-майор Фон-Руге».

3. Аркуш XV-11. «Снимал и чертил топограф 2-го класса, унтер-офицер Коморников с помощью топографа 2-го класса, унтер-офицера Гайворовского с 5 июля по 25 сентября 1851 года» (рис. 2, 4).

4. Аркуш XVI-11. «Снимал и чертил топограф 2-го класса, унтер-офицер Коморников с 25 сентября по 14 октября 1851 года» (рис. 12).

REFERENCES

- Bert'e-Delagard, A.L.** (1888). *Katalog kartam, planam, chertezham, vidam, khраниashchimsia v Muzei Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Catalog of maps, plans, drawings, views stored in the Museum of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities]. Odessa: Tip. A. Shultse [in Russian].
- Boeckhius, A. (Ed.)** (1825-1859) *Corpus inscriptionum graecarum. Auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae*. Bd. 1-4. Berolini [in Latin].
- Brun, F.** (1863). Donesenie o poezdke k ustiam rek Buga i Dnepra, v 1862 godu [Report on a trip to the mouths of the Bug and Dnieper rivers, in 1862]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, V, 985-993 [in Russian].
- Brun, F.** (1879). O poseleniyakh italiyskikh v Gazarii: Topograficheskie i istoricheskie zametki [On the Italian Settlements in Gazaria: Topographical and Historical Notes]. In *Chernomorie: Sbornik issledovaniy po istoricheskoi geografii Yuzhnoi Rossii F. Bruna (1852-1877)*, (Vol. 1, pp. 189-240). Odessa [in Russian].
- Buiskikh, S.B.** (1991). *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka novoi ery)* [Fortification of the Olbian State (first centuries AD)]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Buiskykh, S.B. & Ievliev, M.M.** (1991). Pro osile naselennia ponyzia Dnipro ta Pivdennoho Buhu u X-XIII st. [About the settled population below the Dnieper and Southern Bug in the X-XIII centuries]. *Arheologia*, 4, 89-104 [in Ukrainian].
- Burakov, A.V.** (1991). Polyviani posud z horodyshcha Dniprovske-2 [Watering vessel from Dniprovske-2 settlement]. *Arheologia*, 4, 105-109 [in Ukrainian].
- Chirkov, A.** (1867). Kratkiy ocherk gorodishch, nakhodiashchikhsia po Dnepru i ego limanu [A brief outline of the settlements located along the Dnieper and its estuary]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, VI, 546-550 [in Russian].
- Dlozhevskiy, S.** (2009). Olbia: khronika doslidzhen ta yikh naslidky [Olbia: a chronicle of research and its consequences]. In **Buiskykh, S.B. (Ed.)**. *Olyviyskie drevnosti*. Kiev, 7-37 (155-185) [in Ukrainian].
- Fabritsius, I.V.** (1951). *Arkheologicheskaiia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR* [Archaeological map of the Black Sea region of the Ukrainian SSR]. Issue I. Kiev [in Russian].
- Farmakovskii, B.V.** (2010). Raskopki B.V. Farmakovskogo v Olvii [Excavations by B.V. Farmakovskiy in Olbia]. *Otchet Arkheologicheskoi Komissii 1907*. Sankt-Peterburg: Tipografiia glavnogo upravleniia udelov, 1-66 [in Russian].
- Grebennikov, V.B., Karazhei, O.M. & Yatsenko, S.M.** (2011). *Pamiatnyky arkheolohii Ochakivskoho raionu: kataloh-dovidnyk* [Archeological monuments of Ochakiv district: catalog-guide]. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].

- Hospodarenko, O.** (2015). Pro henuezku prysutnist na terytorii Mykolaivskoi oblasti: istoryko-heohrafichni i arkhelohichni zauvazhennia [Genoa presence on the territory of Mykolaiiv region: historical, geographical and archaeological observations]. *Eminak*, 3 (11), 54-59 [in Ukrainian].
- Korpus voennykh topografov** (1872). *Istoricheskii ocherk deiatelnosti Korpusa voennykh topografov: 1822-1872* [Historical outline of the activities of the Corps of military topographers, 1822-1872]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Karasev, A.N.** (1956). Plany Olvii XIX v. kak istochniki dlia istoricheskoi topografii Olvii [Plans of Olbia in the 19th century as sources for the historical topography of Olbia]. *Materialy i issledovaniya po arkhelologii SSSR*, IX, 9-34 [in Russian].
- Keppen, P.I.** (1828). *Drevnosti severnogo berega Ponta* [Antiquities of the northern coast of Pontus]. Moskva [in Russian].
- Köller, H.** (1826). Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pout Euxin. *Mémoires de l'Academie imperiale de St. Petersburg*, Vol. X, Pp. 531-819 [in French].
- Kryzhitskii, S.D.** (1985). *Olviia. Istoriograficheskoe issledovanie arkhitekturn-stroitelnykh kompleksov* [Olvia. Historiographic study of architectural and building complexes]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Kryzhytskyi, S.D. & Kariaka, O.V.** (2017). Do istorii stvorennia zahalnoho planu arkhitekturno-budivelnnykh zalyshtiv Olvii [To History of Development the General Plan of Architectural and Building Remains at Olbian Hill-fort]. *Arheologia*, 3, 66-80 [in Ukrainian].
- Leontiev, P.M.** (1852). Retsenziya na knigu: Uvarov A.S. Issledovaniia o drevnostiakh yuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria. Sankt-Peterburg, 1851 [Book review: Uvarov A.S. Studies on the antiquities of southern Russia and the shores of the Black Sea. Saint Petersburg, 1851]. *Otechestvennyie zapiski*, 83 (7), Section 5, 1-30 [in Russian].
- Muravev-Apostol, I.M.** (1823). *Puteshestvie po Tavride v 1820 godu* [Journey through Tauris in 1820]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Papanova, V.A.** (2006). *Urochishche Sto Mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi)* [The tract of Hundred Graves (necropolis of Olbia Pontus)]. Kiev [in Russian].
- Ratner, I.D.** (1990). Stareishii plan Olvii i ego avtor [The oldest plan of Olbia and its author]. In **Olenkovskii, N.P. (Ed.)**. Abstracts of Conference's Papers «Problemy arkhelologii Severnogo Prichernomor'ia». Vol. III. Kherson, 77-78 [in Russian].
- Russev, N.D. & Melnikov, O.N.** (2003-2004). Taina «karatov zamka Illiche» [Secret «Illice Carat Castle»]. *Stratum plus*, 6, 479-494 [in Russian].
- Sapozhnikov, I.V.** (2000). Kartograficheskie materialy po arkhelologii, istorii i geografii nizovii Buga i Dnepra: raboty A.P. Chirkova 1863-1866 godov [Cartographic materials on archeology, history and geography of the lower reaches of the Bug and Dnieper: works by A.P. Chirkov of 1863-1866]. Proceedings of the Conference: *Istoriia. Etnografiia. Kultura. Novi doslidzhennia*. Mykolaiv: Atol, 259-265 [in Russian].
- Sapozhnikov, I.V.** (2001-2002). Ocherki istorii issledovaniia Olvii i Berezani (do nachala XIX st. ot R.Kh.) [Feature Articles on the Research History of Olbia and Berezan before the beginning of the XIXth century AD]. *Stratum plus*, 3, 452-461 [in Russian].
- Sapozhnykov, I.V.** (2021). Olviia ta iyi okolotytsi u XVIII – na pochatku XIX st.: topografo-istoriografichni narisy [Olbia and its Outskirts in the 18th – early 20th Centuries: Topographic and Historiographic Essays]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), 354-369. DOI: 10.37445/adiu.2021.03.24 [in Ukrainian].
- Sapozhnykov, I.** (2021). V. Lahu i yoho lysty pro podorozh 1851 roku z Odesy do Olvii ta slidamy armii Karla XII [V. Lagus and his letters about the journey of 1851 from Odessa to Olvia and in the footsteps of the army of Charles XII]. *Starozhytnosti Lukomoria*, 4 (7), 22-54. DOI: 10.33782/2708-4116.2021.4.89 [in Ukrainian].
- Skalkovskii, A.** (1870). Poezdka v Olviu [The trip to Olbia]. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta*, IV, 102-116 [in Russian].
- Sossa, R.I.** (2007). *Istoriia kartohrafuvannia terytorii Ukrainy* [The History of mapping the territory of Ukraine]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Tunkina, I.V.** (1996) A.S. Uvarov i drevnosti Yuzhnoi Rossii (konets 1840-kh – nachalo 1850-kh gg.) [A.S. Uvarov and Antiquities of South Russia (late 1840s – early 1850s)]. Proceedings of the Conference: *Pogibshie sviatyni. Okhraniaetsia gosudarstvom. 4-ya Rossiiskaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia*. Sankt-Peterburg, Vol. 1, 163-181 [in Russian].
- Tunkina, I.V.** (2002). *Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh yuga Rossii (XVIII – seredina XIX vv.)*

- [Russian Science of the Classical Antiquities of the South of Russia (XVIII – mid-XIX centuries)]. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
- Tunkina, I.V.** (2014). Akademik E.E. Keler o Berezani, Olvii i olviiskoi periferii v dnevnike ekspeditsii Imperatorskoi Sankt-Peterburgskoi Akademii nauk 1821 g. po Novorossiiskomu kraiu [Academician E.E. Köhler about Berezan, Olbia and the Olbia periphery in the diary of the expedition of the Imperial St. Petersburg Academy of Sciences in 1821 in the Novorossiysk Territory]. *Mnemon*, 14, 407-418 [in Russian].
- Uvarov, A.** (1851). *Issledovaniia o drevnostiakh Yuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria* [Studies on the antiquities of South Russia and the Black Sea coast]. Issue 1. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Uvarov, A.** (1853). *Sobranie kart i risunkov k «Issledovaniiam o drevnostiakh Yuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria»* [Collection of maps and drawings for «Studies on the Antiquities of Southern Russia and the Black Sea Shores»]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Vinogradov, Yu.A. & Musin, A.E.** (2019). Imperatorskaia arkhelogicheskaia komissiia i issledovanie drevnei Olvii i Berezani [Imperial Archaeological Commission and the study of ancient Olbia and Berezan]. In **Lapshin, V.A. (Ed.)**. *Imperatorskaia arkhelogicheskaia komissiia (1859-1917)*. Vol. 1. Sankt-Peterburg, 654-742 [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 17.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2022

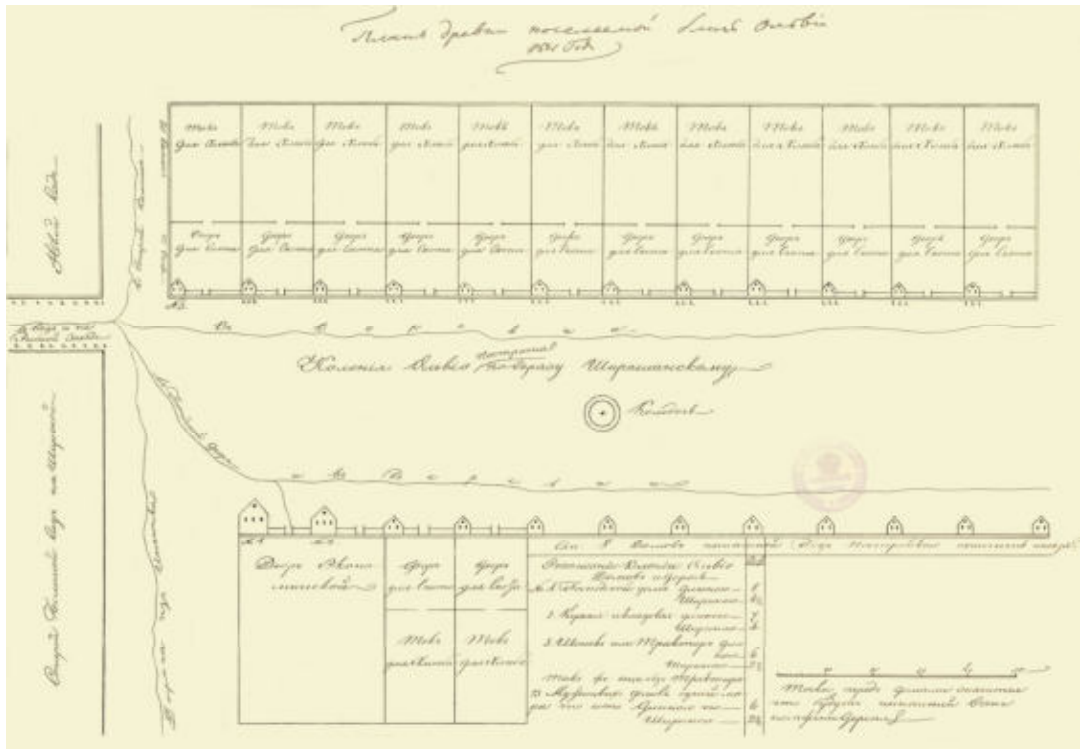

Рис. 1. План колонії Ольвія на балці Широкій (Додаток 1, 1).

Рис. 2. Село Ольвія (Широка Балка) на карті 1851 р.
(Додаток 1, 3; фрагмент).

3.1

3.2

Рис. 3. База археологів на березі б. Широкої у 1907 з південного сходу (рис. 3.1)
і 1912 рр. зі сходу – північного сходу (рис. 3.2).
Фото Б.В. Фармаковського (Виноградов, Мусин 2019, с. 678, 685)

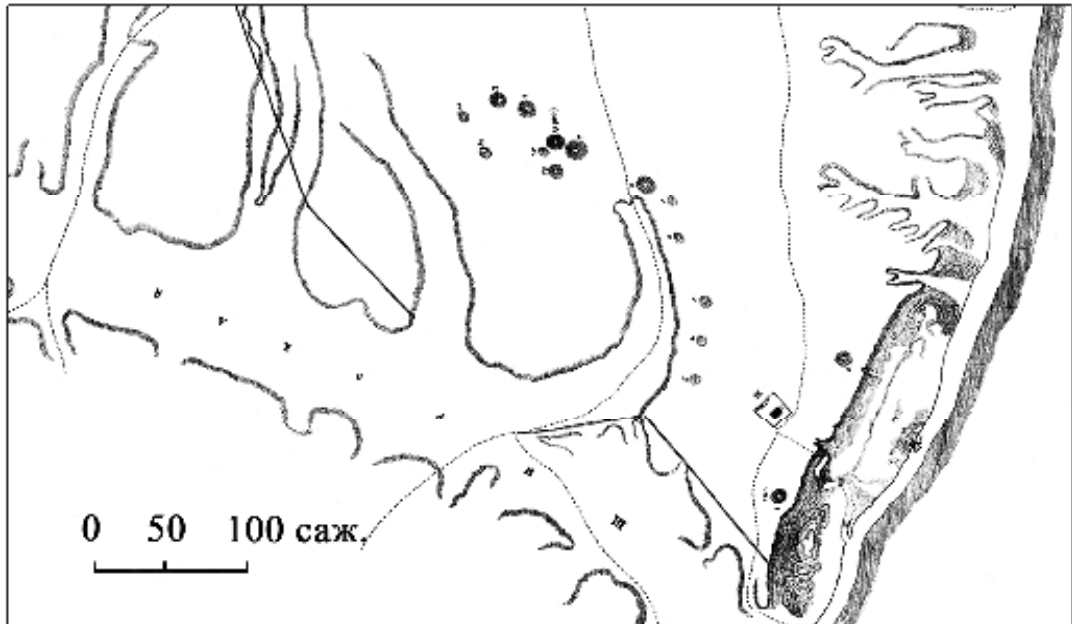

Рис. 4.1. «План Ольвії» В.І. Дербонкіна 1915 р.
 Умовні позначки: 1, 2, 3 та ін. – номери курганів; рік біля курганів – розкопані могили;
 А, В, С, D, F – розкопані площі на некрополі;
 Ж – житлова споруда Імператорської Археологічної комісії
 (Папанова, 2006, с. 44, рис. 19; Крижицький, Каряка 2017, с. 69, рис. 3).

Рис. 4.2. Будинок Імператорської Археологічної комісії на триверстовій карті 1921 року
 (фрагмент)

Рис. 5. Аерофотознімок залишків бази археологів на березі б. Широкої (2022)

Рис. 6. «План міста Ольвії з околицями» 1821 р.
 (фрагмент; А – місто Ольвія; В – високе місце, де знайдено багато каменів з написами; С – завалені підземні ходи (водопроводи); D – кургани, обкладені по кругу тесаним камінням; Е – колодязь на узвишші; F – кургани, що звуться Сто Могил; G – джерела; Н – млини; I – город (садок); К – кладовище с. Іллінського (Парутина); М – сліди давніх укріплень, зняті П. Кеппеном в 1819 р)

Рис. 8. Другий план Ольвії О. Алексеева 1848 і 1853 рр.
 Умовні позначки: g – джерела; k – стежка до Ольвії; B – місце з написами; D, D¹ – найбільші розриті кургани
 (Уваров 1856, Табл. VIII-B, фрагмент).

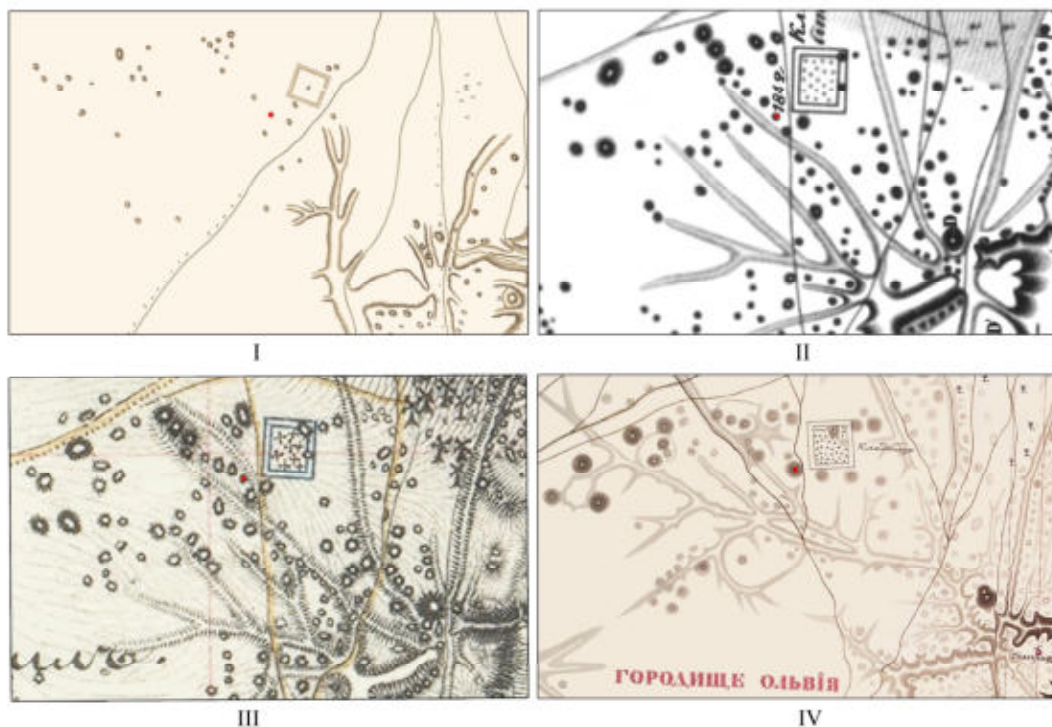

Рис. 9. Порівняльна таблиця планів. Ділянка біля кладовища с. Парутино.
 I. «План міста Ольвії з околицями» 1821 р.; II. Перший план Ольвії О. Алексеева 1848-1853 рр. (Уваров 1856, Табл. VIII-А); III. Карта 1851 року; IV. Топографічний план с. Парутине і при ньому городища давньої Ольвії...» 1863 р. А.П. Чиркова.
 Червоним кольором позначена локалізація кургану, розкопаного в 1842 р.

Рис. 10. Кам'яна гробниця кургану № 1 біля б. Широкої, розкопаного у 1844 р. (Уваров 1856, Табл. XIV)

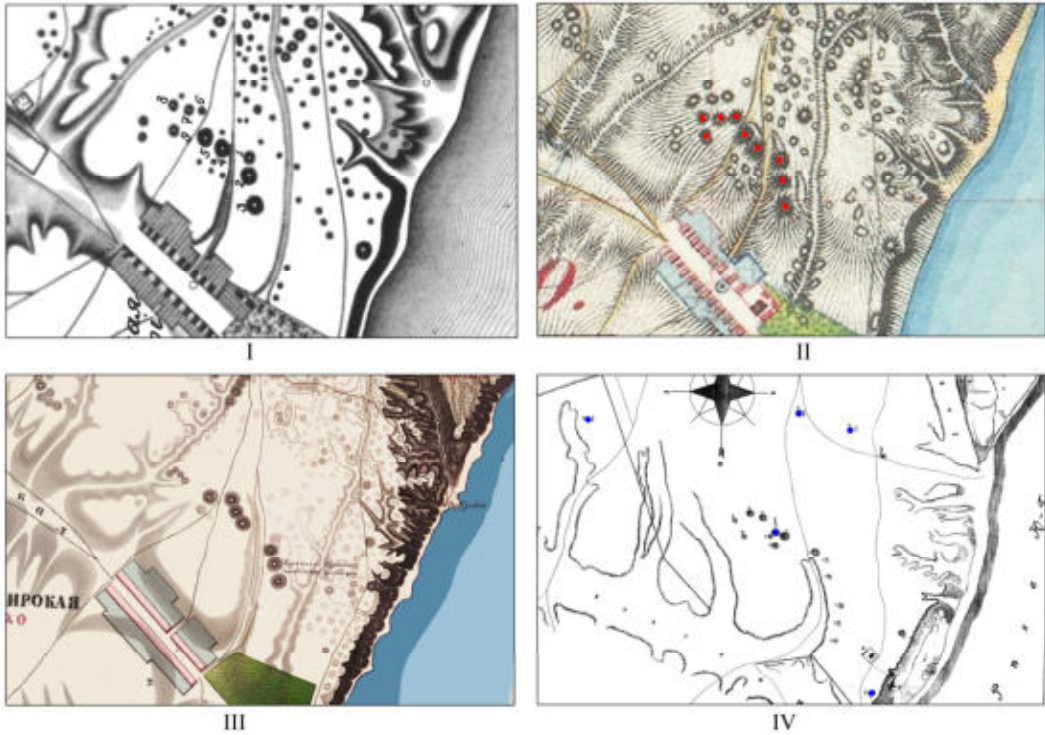

Рис. 11. Порівняльна таблиця планів. Ділянка з курганною групою біля б. Широкої. I. Перший план Ольвії О. Алексеєва 1848-1853 років (Уваров 1856, Табл. VIII-A); II. Карта 1851 року. Червоним кольором позначено кургани, розкопані у 1844 р. і 1853 рр.; III. Топографічний план с. Парутине і при ньому городища давньої Ольвії...» 1863 р. А.П. Чиркова; IV. «План Ольвії» В.І. Дерьонкіна 1915 року. Синім кольором позначено кургани, розкопані Б.В. Фармаковським.

Рис. 12. Руїни Ольвії та урочище Сто Могил на карті 1851 р. (Додаток 1, 3, фрагмент)

Рис. 13. «Топографічний план с. Парутине і при ньому городища давньої Ольвії...»
1863 р. А.П. Чиркова (фрагмент)

Рис. 14. Район на північ від с. Ілїнське (Парутине) на карті 1851 р.
(Додаток 1, 3, фрагмент)

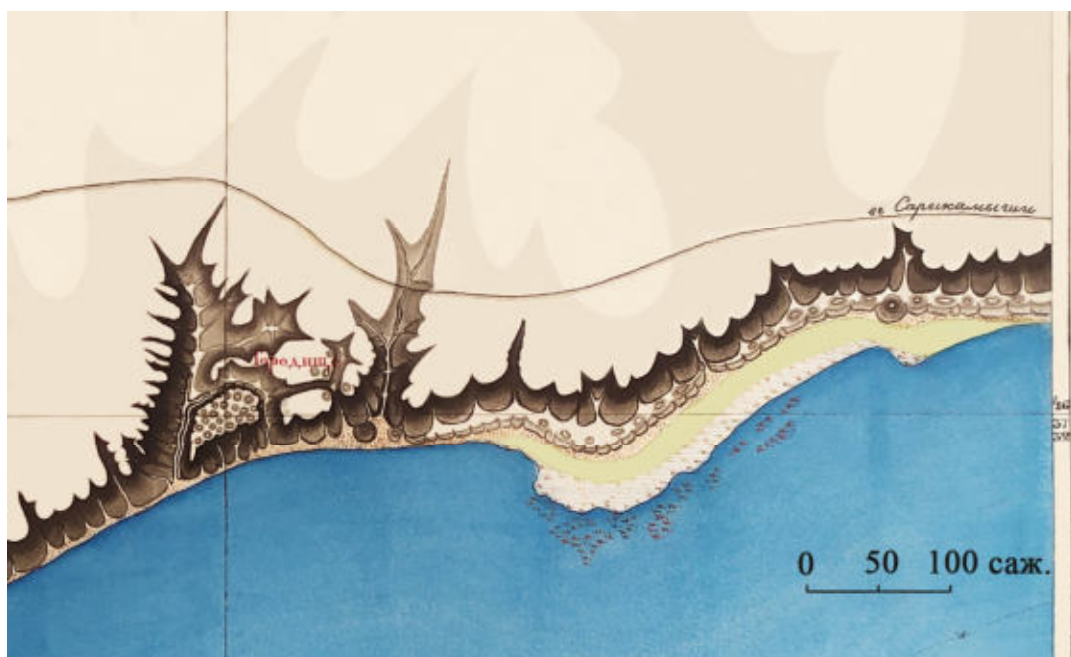

Рис. 15. «Аджигольське містечко» (Городище) на плані 1863 р. (Додаток 1, 2, фрагмент)

Рис. 16. «Аджигольське містечко» (поселення Дніпровське II) на карті 1851 р. (Додаток 1, 4, фрагмент).

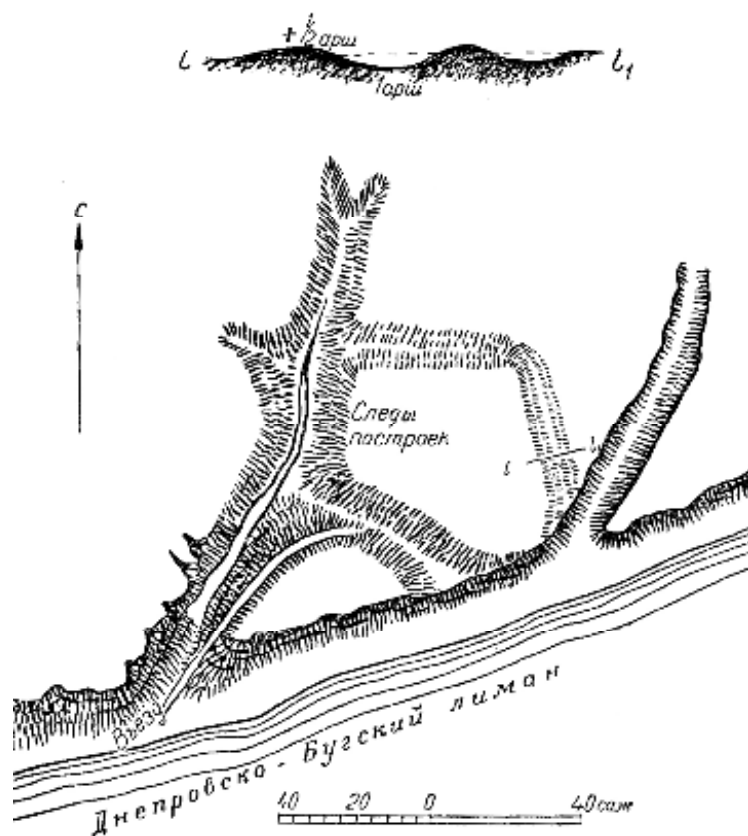

Рис. 17. Городище Дніпровське II (План В.І. Гошкевича 1913 р.; Фабрициус 1951, рис. 21)